

Dinler ve Mezhepler Tarihine Bir Bakış*

KÂZIM MUDİR ŞÂNEÇİ

Çeviren

ŞAHİN AHMETOĞLU*

Özet: Bu çalışma İranlı bilim adamlarından K. M. Şâneçî'nin, M. C. Meşkur'un *Ferbeng-i Fırak-ı İslâmî* isimli eserine yazmış olduğu 'Mukaddime' kısmının dilimize çevirisidir. Yazar çalışmasına öncelikle din, mezhep, Milet ve Nihal kavramlarının etimolojisini izah etmekle başlamıştır. Daha sonra İslam tarihinde tarih yazıcılığının ortaya çıktığı süreç anlatılmaktadır. İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan olaylar ve bunların akabinde fırkaların teşekkül etmesini vurgulayarak mezhepler tarihi yazıcılığının özelliklerinden bahsetmektedir. Tarih, coğrafya ve şehir tarihlerinin de İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarından olduğunu ifade eden müellif, bu konudaki çok sayıda eserin isim ve yazarlarını belirtmektedir. Mezhepler Tarihi ve kaynaklarına dair önemli bilgiler içerdiğinden bu çalışmanın Türkçeye çevrilerek bilim dünyasına kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, mezhep, Milet ve Nihal, İslam tarihi, İslam mezhepleri tarihi.

* Kâzım Müdür Şâneçî, "Nazarî be Târih-i Mezâhib ve Edyân", M. C. Meşkur, *Ferbeng-i Fırak-ı İslâmî*, Meşhed 1996. Metinde bazı müellif ve eserlerinin isimleri eksik, bazı eserlerin cilt ve sayfa numaraları verilmediğinden, bu sorunu hem dipnotlarda halletmeye çalıştık, hem de çevirinin sonuna Kaynakça ilave ettik. Mukaddimenin dipnotlarında tarihsiz ve yazarsız olarak gösterilen kaynaklar araştırılmış, ulaşılabilen bir baskısı kaynak olarak tarafımızdan dipnotta gösterilmiştir. Yine çeviride düzeltmeler yaptığımız zaman bunu (çev.) olarak belirttik.

* Y. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

An Overview to the History of Religions and Sects

KAZIM MODIR SHANECHI

Translated by

ŞAHİN AHMETOĞLU

Abstract: This study is the translation of ‘Introduction’ to M. J. Mashkour’s *Farhang-e Firaq-e Islami* by K. M. Shانهchi, who is one of Iranian scholarships, into our language into our language. The author begins his study with explanation of the concepts religion, sect, Milal and Nihal. Then he explains the arising process of historiography in the history of Islam. He states the features of historiography on the history of the sects by emphasizing events in early Islamic history, subsequently, formation the divisions. Author mentions that history, geography and history of cities are from sources of the History of Sects, and he points out names and authors of most Works in this matter. Since it includes important information about the History of Sects, this study is aimed to introduce to the scientific world by translating into Turkish.

Keywords: Religion, sect, Milal and Nihal, Islamic history, the History of Islamic sects.

Giriş^{*}

Dinler ve Mezhepler Tarihi'nden maksat, geçmişte mevcut olup sonradan ortadan kalkmış ya da hâlen varlığını sürdüren ve takipçisi/taraftarı olan dinlerin ve mezheplerin genel olarak incelenmesidir.

Din kelimesi, Âri ve Sâmi dillerinin ortak lafızlarından¹ Arapçada *din*, *tâat*, *millet*, *âdet*, *gidiş*, *gitmek*, *yöntem*, *saygınlık*, *kabır*, *galebe*, *tevâzûda bulunma*, *istilâ*, *hesap*, *mülk*, *hüküm*, *vera*, *mâ'siyet*, *kazâ*, *hâkim* ve *bizmet* anlamlarında kullanılmaktadır. *Deyyân* kelimesi ise *hâkim* ve *kadı* anlamındadır.² Pehlevî Farsçasında ise *din*,

* Prof. Dr. Kâzım Mudîr Şâneçî'nin bu çalışması, Prof. Dr. M. C. Meşkûr'un Ferheng-i Fırak-ı İslâmî (Meşhed 1996) eserine yazmış olduğu "Nazarî be Târih-i Mezâhib ve Edyân" adlı Mukaddime'nin tercümesidir. Eser, Mezhepler Tarihi Sözlüğü adı altında M. M. Söylemez, M. Ümit ve C. Hakyemez tarafından Türkçemize tercüme edilmiştir. (Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011). Fakat Şâneçî'nin yazmış olduğu Mukaddime tercüme dâhil edilmediğinden, içeriğinin Dinler Tarihi ve özellikle de İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemine inandığımızdan Türkçemize aktarmayı uygun gördük.

Kâzım Mudîr Şâneçî (1927-2002) hadis alanında önemli çalışmaları ile tanınan İranlı ilim adamlarındandır. Müellifin çalışmalarından bazıları şunlardır: 1. *Âyâtü'l-Abkâm*, Tahran 1378/1999; 2. *Tarihçe-i Edvâr-i Mantık*, Tûsî yayınları, Meşhed 1338/1959; 3. *Tarih-i Hadis*, Tahran 1377/1998; 4. *Çebel Hadis Hazret-i Rıza (as)*, Meşhed 1365/1986; 5. *Dirâyetü'l-Hadis*, İntişârât-i İslâmî, Kum trz.; 6. *İlmül-Hadis*, İntişarat-i İslâmî, Kum 1378/1999; 7. *Kitab ve Kitabbâne der Cibân-i İslâm*, (Seçme Makaleler), Meşhed 1374/1995; 8. *Mezârât-i Horasan*, Meşhed 1345/1966; 9. *Fibrîst-i Nushabâ-yi Hatt-ı Do Kitabbâne-i Meşhed*, Tahran 1351/1982; 10. *el-Hükümün min Kelâmî'l-İmam Emirül-Muminîn Ali (as)*, mkd. M. K. Şâneçî, Meşhed 1415/1993; 11. *Sabife-i Seccâdiyye*, mkd. ve tsh. K. M. Şâneçî, Meşhed 1371/1992; 12. Şeyh Müfid, *el-Mesâilü'l-Cârudiyye*, mkd. ve thk. M. K. Şâneçî, byy. 1413/1991; 13. "İel-i Nehzet-i Hüseyin (a)", *Nâme-i Âstân Kuds*, Sayı: 7, Mordad, (1340/ 1961), s. 19-24; 14. "Kütüb-i Sire-i Resûl (s)", *Nâme-i Âstân Kuds*, Sayı 25; 15. "Âsâr-i Şeyh Bahâî", Neşriyye-i Ferheng-i Horasan, C. IV, Sayı: 4, s. 43-45; 16. "Fez Kâşânî ve Asâr-i Hadis-i U", Fez Kâşânî Kongresine sunulan bildiri, Tahran 1366; "Nübüvvet", *Nâme-i Âstân Kuds*, Sayı: 10, Behmen, (1340/1961), s.16-21; 17. "Fihrist-i Mahtutât-i Asâr-i Şeyh Tûsî", *Yadnâme-i Hezâre-i Şeyh Tûsî*, C. I, Meşhed 1365/1986; 18. "Hükümet-i Şii Serbedârân", *Yadnâme-i Beyhakî*, Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi yayınları, trz. ve byy; Şâneçî'nin hayatı ve çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz.; "Kâzım Mudîr Şâneçî; Zindeginâme-i ve Kitabşinasi-i Tovsifi-i Ostad", *Mecelle-i Mutalaât-i İslâmî*, Sayı: 49-50, (1379/2000), s. 13-34.

¹ Muhammed Muîn, *Ferheng-i Fârisî*, Emir Kebir, Tehran, 1391/2012, C. II, s. 1097.

² el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Farabî, (393/1003), *es-Sıbâh, Tacü'l-Lügat ve Sıbâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Beyrut 1990, C. V, s. 2118; el-Firuzâbâdî, Mecdiddin Muhammed b. Ya'kûb, (817/1415), *el-Kâmûsü'l-Mubît*, Beyrut 2005, s. 1198; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Darü'l-Maârif, Kahire trz, C. V, s.1467; ez-Zebîdî, Muhammed el-Murtaza el-Hüseyinî, *Tâcü'l-Arus min Cevâbiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicazî, Küveyt 2001, C. XVI, s.56.

kîş veya *vicdan* şeklinde ifade edilmektedir.³

Araştırmacılar din lafzını, üç kavmin eserlerine göre şöyle açıklamaktadırlar: (1) Aramicede (Mezopotamya'nın kuzeyinde yaşayan milletler) *büküm* ve *kaza*, Akatça'da ise *kanun*, *hak*, *hâkimlik*'tir. (2) Eski Arapçada *gelenek*, *âdet*, *şeriat* (örf, âdetler) şeklinde kullanılmaktadır. Ümeyye b. Ebî Salt'ın كل دين يوم القيامة عند الله إلا دين⁴ şiiirinde geçen din lafzı, *şeriat* anlamındadır.⁴

Mezheb, ıstılah olarak bir dinin şubeleri ve grupları demektir. İslâm'daki itikâdî fırkalardan İsmâiliyye ve Mu'tezile, tasavvufta seyr-i sulûkun yollarından Nakşibendiyye, amelî ekollerden fıkıh-taki Şafîilik ve Hanefilik gibi.

Milel ve Nibal'e gelince sözlükte, *millet*, *şeriat ve dinden oluşmaktadır* denilmektedir. İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab*'ında buna ilave olarak *melîle* ve *mulâl*, yani *külün içindeki ateş* anlamını vermektedir.⁵ Tarihî, *Mecmau'l-Babreyn*'de şöyle demektedir: "Millet lügatte; Allah'ın emniyet ve saadetine ulaşmaları için peygamberlerin dili üzerine kulları için koyduğu şeydir. Şeriatın her hangi bir meselesi olmaksızın tümü için kullanılmaktadır. Millet kelimesi Allah'a izafe edilmez. Yani, milletullah denilmez. Ayrıca Nebî'nin ümmetinden hiçbirine de izafe yapılmaz. Sonra ümmet kelimesinin manası ge-nişleyerek *el-Milelü'l-Bâtıla* şeklinde de kullanılmıştır."⁶

Nibal ise *nible*'nin çoğulu olup, *iddia*⁷ veya *bâtıl iddia*'dır.⁸ Bu ke-limenin aslı, *'bastalık nedeniyle zayıflamak*'tan iktibas edilmiştir. *Nubûl* zayıflık, *nâbil* zayıf deve, *nevâbil* ise kılıçların çok kullanılma-sı nedeniyle incelmesi manasında yine aynı kökten türetilmiştir. Bununla birlikte *nible*'nin anlamı *iddia*dır ki bundan dolayı da nihle,

³ Muîn, *Ferbeng-i Fârisî*.

⁴ Bkz. *Divânu Ümeyye b. Ebîs-Salt*, thk. ve şrh. Dr. Secî Cemil el-Cübeylî, Beyrut 1998, s. 11.

⁵ Millet kavramının farklı kullanımları için bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. VI, s. 4271-4272.

⁶ et-Tarihî, Fahrudîn b. Muhammed b. Ali en-Nesefî, (1087/1676), *Mecmau'l-Babreyn*, 3. Baskı, Tahran 1416/1995, C. V, s. 474. Müellif, Tarihî'den aktardığı bu bilgilerden bahsederken metinde geçen "بل يقال ملة محمد (ص)" ibaresine yer vermektedir. (çev.)

⁷ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Mubît*, s. 1061.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. VI, s. 4368-4370.

zayıf iddia manasına gelmektedir. (3) Avesta'da ise *hâlis şeriat ve mezhep* olarak geçmektedir.⁹

Yaygın ıstılahta din, peygamberlerden veya nübüvvet iddia edenlerden biri vasıtasıyla gelen şeriattir. Geniş anlamda ise insanüstü güçlere inanmak ve ona tapınmadır.¹⁰ Dinin lügat ve ıstılah anlamları böylece açıklığa kavuştu. Bununla birlikte din'in anlamları bakımından *tâat* kelimesinin *kabır* ve *galebe*'ye olan yakınlığı gibi diğer kelimelere de yakınlığı bulunmaktadır. Eğer *itâat* sürekli olursa *âdet* haline gelecektir. Şöyle ki din, şeriat anlamında tâatin gerekliliği ve dini kuralların ve yükümlülüklerin mukabilindeki tevâzûdur.

Vera' ve *ma'siyet* ise itâat ve itâatsizliktir. Kazâ, hâkimlik ve hüküm de dinî prensiplerden olmuş ve olmaktadır.

Mezhep, *gidilen yol*, *meslek*, *görüŖ*, *metot*, *yöntem* anlamına gelmektedir. Mesela, *falanca falan görüştedir* gibi.

Dilbilimcilere göre, genelde kelimeler kullanıldıkları yere göre anlam kazanmakta, bu yüzden onlar kelimelerin kökenini ve aslını dikkate alarak açıklamaktadırlar. Bu nedenle her iki kelimenin türetilmesi yönünden az da olsa düşünülmesi gerekir.

Dilbilimciler, *millet* kelimesinin ilk anlamını *mell* fiiline göre izah etmektedirler. *Millet* kavramının *din* ve *şeriat* anlamında kullanılması, bir şahsın içinde (bâtın) veya din mensuplarının kalbindeki etkidir. *Mell*, *incinmiş kalp* (se'm) ve *melâl* (incinmiş, kırılmış) olarak kullanılmakta, bu da üzüntünün (*melâlet*) içe (öze) ve kalbe girerek etkili olmasıdır. Aynı zamanda *emlâl ve umelâ* kelimeleri de *yazmak* anlamındadır. Bu sebepten, yazının kitap ve metne girerek etkide bulunması aynı anlamda kullanılmaktadır.

Elbette millet kelimesi için zikredilen ilk mana olan "hafif/yumuşak bir ateş, sıcak bir kül ya da onun üzerinde pişirilen bir ekmek" ile bu görüş arasında münasebet yoktur. *Millet*'in bu şekil-

⁹ Yasimi, Reşid, (1896-1951), *Tarih-i Milet ve Nibal*, Tahran 1315/1936.

¹⁰ İngiliz Mayler veya Meyler. Şâneçî'nin dipnotta kaynak olarak gösterdiği bu isimle kimi veya hangi eseri kastettiğini araştırmalarımıza rağmen tespit edemedik. (çev.)

deki türetilişi, ekmeğin hafif ateşe ve küle etkisi gibidir.¹¹

Nible'nin gerçek anlamı *zâaf* veya *zayıflıktır*. *Nubûl* ise hastalıktan sonra zayıflık anlamındadır. Buradaki *zayıflık* ifadesi, incelmelinin bütün alanlarda kullanıldığı gibidir. Örneğin, *Cemel-i Nâbil* yani zayıf deve, *Suyûf-i Nevâbil*, yani kılıçların sık kullanılması nedeniyle incelmış olması gibi. Hatta *nibal* kelimesi *bal arısı* anlamına da gelmektedir. Buradaki anlam, arının belinin ince olması veya arının zayıflığı anlamındadır.

İntihal, gerçeğe aykırı bir husus manasına nispet etmektir ki, zâafla olan bağlantısı da bu yönüyledir. Örneğin, Emirü'l-Müminîn (Hz. Ali) hakkında bir rivayette şöyle gelmiştir: *انتحلتم اسمه* yani o hazrete özgü olan *Emirü'l-Müminîn* lakabını, ona siz verdiniz.¹²

Diğer bir rivayette âlimin fazileti hakkında Ca'fer-i Sâdik'tan şöyle nakledilmiştir: "*Bizim haleflerimizden (Ehl-i Beyt) öyle adaletli şahıslar vardır ki, gulâtm tabrifatlarını ve ehl-i bâtılın zayıf ve uygunsuz nispetlerini dinin kapsam alanından uzak tutarlar.*"¹³

Bununla birlikte *nible* kelimesinin *ebva'* ve *felsefi görüşler* (mîlel ve dinlerin karşılığında) şeklinde ifade edilmesi, gerçekçi olmadığı varsayılan beşeri tasavvurların İlahi dinlere karşılık olarak kullanılması anlamındadır. İşaret edildiği gibi burada *milel*den murat dinler, *nibalden* ise amaç felsefi ekoller ve görüşlerdir.

Bilinmesi gereken şey, bu konunun hangi bilim dalı arasında yer aldığıdır. Çünkü öncekiler, ilimleri tasnif etmekte ve her birine bir isim vermekteydiler. Gerçi modern bilimciler, bu tasnifi gereksiz görmekteydiler. Fakat tüm bilim dalları birbirinden bağımsız olmadığından, bilim alanları ve bilimler arasındaki bağlantıyı araştırmaya bizim de ihtiyacımız vardır.

Milel ve nihal kelimesinin iki açıdan iki ilim dalı ile ilişkisi vardır: (1) Aklî ilimlere bakan yönüyle inanç ve mezhebin aslının doğruluğu veya yanlışlığı felsefe ve kelâm ilminde tartışılmaktadır. (2) Ortaya çıktıkları zamanın bilinmesi amacıyla cerh-tadil ya da ispat

¹¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. VI, s. 4271-4272.

¹² el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub (329/940), *el-Usul mine'l-Kâfî*, Tahran 1388, C. I, s. 32.

¹³ et-Tarihî, *Mecmau'l-Babreyn*, C. V, s. 52.

ve ret cihetine gitmeden mezheplerin itikâdî görüşleri, tarihi gelişimi ve alt şubeleri ile ilişkilidir.

Bizim buradaki inceleme alanımız, İslâm dinindeki fırkaların ortaya çıkış sebepleri, fırkalar ve alt kolları, serüveni ve gelişimidir. Bu alan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*'nin alanıdır. Gerçekte Mezhepler Tarihi, sosyal tarihin bir şubesidir ve sosyal tarihin kendisi de kavimler ve milletler tarihinin bir kısmıdır.

Müslümanlar ilk asırlarda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sîreti ve meğâzisini, olayların ortaya çıkış tarihlerini ve İslâm'ın yayılışını yazmışlardır. Bu, Hz. Peygamber'in sahabelerinin yaşadıkları zamana kadar uzanmaktadır. Şöyle ki, Urve b. Zübeyr (94/713), (Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu ve Hz. Peygamber'in eşi Ayşe'nin yeğeni) babasından ve teyzesinden işitmiş olduğu risâlet döneminin ilk olaylarını yazmıştır. Yine, üçüncü halifenin oğlu Eban b. Osman (100/718), Vehb b. Münebbih Yemanî (110/728), Muhammed b. Şihab ez-Zühri, (124/741), Ma'mer b. Râşid el-Ezdî el-Yemanî (155/771) ve diğerlerinin hepsi ilk sîret yazarları olup kendi bilgilerini sonraki dönem yazarlarına iletmişlerdir. Örneğin Necih Medenî (170/787), Nasr b. Müzâhim (212/827), Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (146/763), Medâinî (228/842), Ebû Mihnef (157/774), Hişâm el-Kelbî (204/819) öncekilerden nakillerde bulunmaktadır.¹⁴ Gerçi bunların haberleri müstakil olarak bize ulaşmamıştır, fakat İbn İshâk'ın *Sîret*'inde¹⁵, İbn Hişâm'ın (218/833) *Sîret*'inde,¹⁶ Vâkîdî'nin (207/822) *Meğâzi*'sinde,¹⁷ İbn Sa'd'ın (230/844) *Tabakât*'inde¹⁸ onlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bundan sonra Peygamber ve ashâbın sîreti, sahâbe ve halifeler döneminin olaylarıyla ilişkisi Ya'kûbî, Dineverî,

¹⁴ Bkz. İbn Nedim, Muhammed b. İshâk (385/955), *el-Fibrîst*, 2. Baskı, Beyrut 1997, s. 117-145. Yine bkz. M. K. Şaneçi, "Kütüb-i Sîre-i Rasul-i Ekrem (s.a.v.)", *Nâme-i Âstân Kudûs*, Sayı: 35, (1347/1968), s. 35-64.

¹⁵ Muhammed b. İshâk b. Yesâr Medenî, *Sîretu İbn İshâk*'ın yazarıdır. O, Hicri 119 yılında İskenderiye'ye, daha sonra Bağdat'a giderek orada vefat etmiştir. İbn İshâk'ın *Sîret*'i son yıllarda yayınlanmıştır.

¹⁶ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, (218/833), *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulfafiz Şeybi, Beyrut 1936.

¹⁷ el-Vâkîdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzi*, thk. Marsden Johannes, I-III, Beyrut 1966

¹⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh b. Muhammed (230/844), *Tabakâtul-Kubrâ*, C. I-IX, Beyrut 1388/1968.

İbn Kuteybe, Taberî ve Mes'ûdî gibi tarihçilerin yazdıkları genel ve şehir tarihleri ile birlikte, her şehrin ve bölgenin bilginleri tedvine yöneldiler. Bunlardan Hâkim'in *Tarib-i Nişâbur*, Ebû Nuaym'ın *Târib-i İsfaban*, Sehmî'nin *Tarib-i Cürcan*, İbn Funduk'un *Tarib-i Beyhâk* ve diğerleri bu kabil eserlerdendir.

İslâm tarihi yazarlarının çoğunluğunun İslâm'ın siyasi tarihine, devletlerin ortaya çıkışlarına, savaşlara, önemli antlaşmalara ve âlimlerin biyografilerine yönelmelerinin sebebi, sosyal olayların onlar için az önem taşımış olmasından kaynaklanmaktadır.

İslâm'da ve belki de diğer milletler içerisinde *ictimâî taribi* ilk yazan İbn Haldun'dur. O, büyük tarihinin (*el-İber fî Haber-i min Gaber*)¹⁹ mukaddimesinde bu konuya değinmiştir. Yine sevindiricidir ki, İslâm İctimâî Tarihinin önemli bir kısmı olan İslâm Mezhepleri Tarihi hicri II. yüzyılın sonlarından itibaren Müslümanların yoğun ilgisini çekmiş ve bu konuda çok sayıda eserler yazılmıştır. Çünkü daha önceden felsefi ve dini inançları mevcut olan İran ve Rum'da²⁰ İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılmasıyla itiraz ve şüpheler ortaya çıkmış, Müslümanlar onlara cevap vermekte çaresiz kaldıklarından bu tartışmalara yönelmişlerdir. Diğer taraftan bu insanlardan bir kısmının İslâm'a yönelmelerine rağmen, Yahudi, Hıristiyan, Zerdüşť ve Sabiiler'e İslâm tarafından resmiyet tanınması, bu dinlerin İslâm ülkelerinde varlığını sürdürmelerine neden oldu. Yine bu sebepten Müslümanlarla bu dinlerin taraftarları arasında ister istemez tartışmalar ortaya çıktı. Şöyle ki, bu din mensupları kendi inançlarını ispatlamak için karşıt görüşleri reddediyorlardı. Müslümanların inancını ve İslâm'ı savunan Müslüman bilginler, zorunlu olarak bu karşıt görüşleri ve itirazları yanıtlamak zorunda kalıyorlardı. Onlar Şîa, Sünnî, Havâric, Murcîe²¹, Kaderiyye, Mu'tezile, Eş'ârîlik, Maturidilik ve onların alt kolları, yine *Allab'in*

¹⁹ Müellifin parantez içerisinde verdiği bu eser Zehebî'nindir. (Kuveyt 1960). İbn Haldûn (808/1406)'un eserinin ismi ise şu şekildedir: *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, I-VII, Beyrut 1979. (çev.)

²⁰ Müellifin burada Rum'dan kastettiği muhtemelen Anadolu coğrafyasıdır. (çev.)

²¹ Mürcie, irca görüşünü benimseyenlerdir. Yani, büyük günah sahiplerinin mü'min olsalar bile küfür içinde olduklarından cehennemde ebedi olarak kalacaklarını savunan Vâidiyye'nin zıddına büyük günah işleyenlerin hükümünü ahirete bırakmaları ve onun cezasının kâfirlerden daha hafif olacağını kabul etmektedirler.

sıfatları, cebr, tefvîz, kaza, kader ve diğer kelâmî konularda kendi görüşlerinin çerçevesini belirleyerek muhaliflerinin görüşlerine karşı çıkıyorlardı.

Hicri II. yüzyıldan başlayan mantık ve felsefe kitaplarının tercümesi İslâm hakkındaki özgür tartışmaların birbirini takip etmesine sebep oldu. Her fırkanın diğer fırka taraftarlarına, din mensuplarının şüphelerine ve itirazlarına cevap vermeleri için onların inançlarını bilmek, sonra mantık, istidlal ve özellikle cedel tekniği ile kelâm ilminin usulüne vakıf olmaları gerekiyordu. Müslümanlar her iki konuda kelâm ilmine dayanarak fırkaların inançları ve onların reddedilmesine yönelik eserler kaleme aldılar. Âlimler, özellikle halifeler ve devlet adamları tarafından bu işe teşvik edildiler. Örneğin, Mürcîî akîdeyi benimsemiş olan son Emevî halifesi Mervân (127-132/744-749) bu fırkadan olan bilgileri muhaliflerinin aleyhine teşvik ediyor ve yönlendiriyordu.

Yine İslâm kelâmcılarından biri olarak bilinen Me'mun daha halife olmadan önce Merv'de din ve mezhep mensupları arasında tartışma toplantıları yaptırmış ve kendisi de bu tartışmaları takip etmiştir. O'nun her haftanın salı günü din ve makâlat sahiplerini bir araya topladığı ve onlara kendi huzurunda tartışma yaptırdığı belirtilmektedir.²² Bu gibi tartışma meclislerinde Büyük Hîr-bed (Mecusi önderi), Yezdanbaht ve İmran Sâbi (kelâmcıların büyüğü), Ebâliš (zındık), Casilik (Nasrânî), Câlutların reisi (Yahudî âlimi) ile birlikte İbn Cehm ve Süleyman Mervezî gibi Müslüman mezhep âlimleri de hazır bulunmaktaydı.²³ O hasımları üzerindeki zaferin kudretle değil ilimle olacağına inanmaktaydı. Çünkü kudretle gelen zafer, kudret zayıfladığı zaman ortadan kaybolur, fakat delillerle kazanılan zafer hiçbir zaman kaybolmaz.²⁴

Sâduk'un *Tevbîd*,²⁵ *Uyûn-ı Abbâri'r-Rızâ*,²⁶ Tabersî'nin *el-İhticâc*

²² el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdimü'l-Cevher*, Beyrut 2005, C. IV, s. 5 vd.

²³ el-Meclisî, Muhammed Bâkır (1111/1699) *Bihârul-Envâr*, Tahran 1301, C. X, s. 299-318.

²⁴ el-Hatîp el-Bağdâdî, Ahmet b. Ali b. Sabit (463/1070), *Târib-u Bağdâd*, Kahire 1931, C. X, s. 186.

²⁵ Sadûk, Muhammed b. Ali Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Uyûn-ı Abbâri'r-Rızâ*, Tahran 1380, s. 313 vd.

adlı eserlerinde Hz. Rıza'nın da katıldığı bu münazaralardan bir bölümünü görmekteyiz. Yine, mütekelimleri himaye eden Bermekiler kendi tartışma meclislerini oluşturmuşlardı. Yahya Bermekî, Ca'fer-i Sâdık'ın öğrencisi olan Hişâm b. Hâkem'e himmet gösteriyor ve muhalif fırka mensuplarıyla tartışmayı teşvik ediyordu. Hatta bu tartışma meclislerinin birinde Harun er-Reşîd'in, Hişâm'ın muhalifleri karşısındaki zaferine şahit olduğu belirtilmektedir.²⁷ İbn Şehrâşub'un *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib* isimli değerli eserinde Hişâm'ın, İbadiyye fırkasının önde gelenlerinden Abdullah b. İbad'la tartışmasından bahsedilmektedir.²⁸ Abdullah, Harici mezhebinden olup, itidal yönünü sonuna kadar korumuş ve diğer Harici fırkaların (Necedât, Sufriyye ve Ezârika) aksine Müslümanların katledilmesini ve mallarının mubah olduğu görüşünü doğru bulmuyordu. Ama hulefa-i râşidinden Ebû Bekir ve Ömer'i kabul ederken, Osman ve Ali'yi inkâr ediyordu.²⁹

Abbasi halifesi Râzi Billah (322-329/933-940), edib ve bilgin birisi olup, felsefe ve kelâm da derin bilgilere sahipti. Hatta o, Hanbelîlerin hatalarını ve onların inançlarını reddetmek için bir risale yazmış ve bu risaleyi menşur (halifenin ya da devlet adamının fermanı) şeklinde ilan etmişti.³⁰

8. Mısır Fatîmi halifesi Mustansır'ın hilafeti döneminde (427-487/1035-1094) İslâm ülkelerinde İsmâîlî propagandası yayıldı. Onun dâisi olan Hasan Sabbah İran'da kendisine önemli bir yer edindi. Hüccet unvanını taşıyan Nasır-i Hüsrev Kubadiyânî, Horasan ve Maverâünnehir'de onun adına tebliğde bulunmaktaydı.³¹

Adudüdevle, Bağdad'ı İzzüdevle Bahtiyar'ın elinden almadan önce Fars bölgesini yönettiği dönemde Mu'tezile bölgede ciddi

²⁶ Sadûk, Muhammed b. Ali Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbevyh el-Kummî (381/991), *Tevhîd*, thk. Seyyid Hâşim Hüseyinî et-Tahrânî, Beyrut 1398.

²⁷ el-Keşşî, *İbtiyâru Ma'rifetîr-Ricâl*, Tahran 1382, s. 475 vd.; el-Mamakânî, Şeyh Hasan b. Abdillâh, *Tenkîhu'l-Makâl fi İlmi Abvâlîr-Ricâl*, Nefes trz.

²⁸ İbn Şehrâşub, Zeynüddîn Muhammed b. Ali (588/1192), *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib*, thk. Yusuf el-Bekâî, Kum 1429, C. I, s.329.

²⁹ Bu fırka Harici fırkalarından geriye kalan itidal sahibi bir fırkadır. Kuzey Afrika (Cezayir, Libya, Tunus) ve yine Umman'da mevcuttur.

³⁰ Hudari Beg, Şeyh Muhammed, *Mubadaratü't- Tarîhî'l-Ümemî'l-İslamiyye*, Mısır trz. C. III, s. 499; Feyyaz, Ali Ekber, *Tarîh-i İslam*, Tahran 1327/1948, s. 248.

³¹ Feyyaz, *Tarîh-i İslam*, s. 262.

güç kazanmıştı. Bakillânî (Muhammed b. Tayyib) Eş'âriyeler'in önde gelenlerinden ve Bağdat mütekellimlerinin imamı sayılmaktaydı. O, Bakillânî'yi bölgedeki Mu'tezile ile tartışmalar yapması için Şiraz'a davet etmişti. Bakillânî bu daveti kabul etmiş, Adudüddüvle'nin ömrünün sonuna kadar (372/982) bu şehirde yaşamıştır. Ondan sonra Bağdat'a dönmüş ve hicri 403/1012 yılında vefat etmiştir.³²

İslâm'da mezhep tartışmalarının tarihi, Hz. Peygamber'in sahabeleri zamanına kadar uzanmaktadır. Şöyle ki, ilk tartışma Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifesinin kim olacağı konusunda ortaya çıkmıştır. Muhacir ve Ensâr, Sakife-i Benî Saide'de birbirleriyle karşı karşıya gelerek, her biri bu görev için kendilerinin daha uygun olduklarının delillerini ortaya koymuşlardır. Hz. Peygamber'den gelen bir hadisin muhacirlerin lehine olması sebebiyle Ebû Bekir halife olmuştur. Sonra Hilafet'te öncelik/hilafete kimin layık olduğu konusunda Abbas ve Şeyhayn arasında (hilafet seçimi sürecine katılmayan Peygamber ailesini ikna etmek için Abbas'ın evine gitmişlerdi) tekrar mücadele ortaya çıkmış ve Abbas her ikisinin delillerini reddetmiştir.³³ Daha sonra bu konu defalarca Ali taraftarları ile halife arasında tartışılmaya devam etmiştir.³⁴

Bahsettiğimiz mezhebî tartışmalardan sonra değineceğimiz diğer bir konu dinler tarihi ile ilgili olup, Hz. Peygamber'in kendi zamanında, Kur'an'da geçmektedir. Örneğin Bakara suresinde yaklaşık olarak 60 ayet (40-100) İsrailoğullarının olaylarından ve yasa tanımazlıklarından söz ederek, Firavun kavminin vahşi amellerinden, Benî İsrail'in öldürülmesinden, Firavun'un denizde gark edilmesiyle kavmin kurtuluşundan, onların buzağıya tapmalarından, Mûsa'dan Allah'ı onlara göstermesini talep etmelerinden, Allah'ın onlara kudret helvası ve bıldırcın göndermesinden haber verilmektedir. Bundan sonra kavmin şükretmemesi ve çirkin arzuları, kavmin sayılarına göre 12 çeşme istemeleri, şehre giriş ve zillet içinde yaşamaları, cumartesi gününe saygı kanununu çiğnemeleri, ineğin

³² Sezgin, Fuat, *Taribu't-Turasil-Arabî*, Mısır 1977.

³³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Taribu'l-Ya'kûbî*, Beyrut trz.

³⁴ Tabersî, Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebi Tâlib (VI./XII. asır), *el-İbticâc*, thk. Seyyid Muhammed Bâkır el-Müsevî, Meşhed 1981.

kurban edilmesi hususunda İsrailoğullarının bahane uydurmaları, bir şahsı gizlice öldürmeleri ve diğer konulardan bahsedilmektedir.

Yine, geçmiş kavimlere gelince, Lut, İbrahim, Şuayb, Hud, Ashâb-ı Kehf ve Sebe' kavimlerinin haberleri hakkında Kur'ân'da bilgiler bulunmaktadır. Son dönemlerde arkeologların keşifleri Kur'ân'ın bahsettiği konuları açıklığa kavuşturmuştur. Örneğin, dağların yontularak içinde ev yapıldığı gibi: "Onun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler yontuyorsunuz..."³⁵, Sebe' kavmi ve Mearib seddinin kalıntıları ile ilgili bilgiler...

Kur'ân'da Âd ve Semûd kavimleri hakkında tekrar tekrar bahsedilmektedir. Bunlar tarihte mevcut olan kavimlerdir: "Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Âd kavmine; direkleri (yüksek binaları) olan, ülkelerde benzeri yaratılmamış İrem şehrine..."³⁶

Hicaz'ın kuzeyinde, Şam yolu üzerinde Semûd kavmi yaşamaktaydı. Bu kavim kuzey Arabistan'ın kadim kavimlerindedir. Assuri kaynaklarında M.Ö. 8. yüzyıla ilgili bilgiler zikredilmekte ve şöyle yazılmaktadır: M.Ö. 715 yılında onların hepsi esarete duçar oldular. Yine Yunan yazılarında bu kavim hakkında 6. yüzyılın başlarına kadarki döneme kadar bilgiler görülmektedir.³⁷

Pelin, Semudluların mahallini Hicr ve Dumetu'l-Cendel'de zikretmektedir.³⁸ Hicr, İslâm kaynaklarında *Medâin-i Salib* olarak isimlendirilmekte ve hâlen orada kadim eserler ve mezarlar bulunmaktadır.

Kur'ân'da isimleri geçen Sebe' kavmine ve Mearib seddine gelince, kavmin kitabelerinin günümüze kadar ulaşması mutluluk vericidir. Bu kitabelerden orada büyük bir devletin olduğu anlaşılmaktadır. Ömrü on dört asır ve dört devirden oluşan bu büyük devlet Sebe'lerle başlamış, Himyerîlerle sona ermiştir. İlk devir, Sebe' devletinin kuruluşundan M. Ö. 550 yılına kadardır. Başkenti Sana'nın doğusundaki Servah şehridir. Onların on beş kitabesi bulunmuştur ve bunlardan biri M. Ö. 8. yüzyıldan önce Mearib

³⁵ A'râf sûresi, 74.

³⁶ Fecr sûresi, 6-7.

³⁷ Feyyaz, *Tarih-i İslam*, s. 33

³⁸ Feyyaz, *Tarih-i İslam*, s. 33.

seddinin yapımı ve ondan sonra başkentini Servah'tan büyük ve daha güzel Mearib'e nakledilmesi ile ilgilidir.³⁹ Tabii ki, Kur'an'da bu kavim hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte, inançları ile ilgili ayrıntılar ve yöneticilerinin isimleri de bulunmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın bu kıssalardan amacı kavimlerin tarihini açıklamak değil, belki geçmişteki olaylardan ibret alınması içindir. Böylece eski dinler hakkında kesitler sunmuş olduk.

İslâm fırkalarına gelince, ilk yazılmış kaynak eserler, sahabe dönemine (hicri I. yüzyılın ilk yarısı) kadar uzanmaktadır. Örneğin, Tabersî eserinde Hz. Ali'nin Muaviye'ye verdiği cevapları nakletmektedir.⁴⁰ Bu cevaplar, aslında Şîa'nın Osmanîye'ye karşı dile getirdiği reddiyeleridir. Çünkü Muaviye, yazdığı bir mektupta kendisini Osman'ın taraftarı ve kanını talep eden kişi olarak lanse ederek, Ali ve taraftarlarını Osman'ı katletmekle itham ediyordu. Hz. Ali de onun iddialarını sağlam delillerle reddediyordu. Bu sırada her iki fırkanın inançlarını ele alan ve her iki tarafın birbirlerini ve dayanaklarını reddettikleri nakiller/belgeler oldukça fazladır.

Hz. Ali'nin Haricilere (Tahkim olayından sonra, bu işi gayri-meşru kabul etmekte ve Hz. Ali'yi bu işe rıza göstermesinden dolayı hatalı, hatta kâfir saymakta, Hz. Ali de Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in hayatından deliller getirerek onlara cevap vermekteydi) cevaben verdiği tüm deliller önemli bir eser olan *el-İbticâc*'da yer almaktadır.⁴¹ İbn Abbas'ın Haruriye ile tartışmasını İbn Abdirabbih ve İbn Şehrâşub nakletmektedir.⁴² Aynı konuda İbn Abdirabbih *el-İkdu'l-Ferîd*⁴³ adlı eserinde Abdullah b. Zübeyr'in tartışmalarından bahsetmektedir. Eserde, Hişâm b. Hâkem'in Abdullah b. İbad (Hariciler'den, İbadiye fırkasının önderlerindendir),⁴⁴ Ömer b. Abdülaziz'in Harici Şuzeb,⁴⁵ Ca'fer-i Sâdık'ın taraftarı ve öğren-

³⁹ Feyyaz, *Tarib-i İslam*, s. 22.

⁴⁰ Tabersî, *el-İbticâc*, C. I, s. 176.

⁴¹ Tabersî, *el-İbticâc*, C. I, s. 176.

⁴² Tabersî, *el-İbticâc*, C. I, s. 185

⁴³ İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî (328/938), *el-İkdu'l-Ferîd*, thk. Mufid Muhammed Kâmiha, Beyrut trz. C. II, s. 232; İbn Şehrâşub, *Menâkıbu Âl-i Ebi Tâlib*, C. I, s. 268.

⁴⁴ İbn Şehrâşub, *Menâkıbu Âl-i Ebi Tâlib*, c. I, s. 329 vd.

⁴⁵ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, C. II, s. 242.

cisi Mu'minu't-Tak'ın Harici reislerinden Dahhâk Şârî ile tartışmalarına yer verilmektedir.⁴⁶ Bu ve benzeri tartışmalar sonraki dönemlerde İslâm mezhepleri mensupları arasında da devam etmiştir. Şöyle ki, Ca'fer-i Sâdık zamanında mezhep tartışmaları revaçtaydı. Onun ve öğrencilerinin Zenâdîka ve Melâhide ile ve yine bize ulaşan İslâm fırkaları, İbn Ebî'l-Evcâî⁴⁷ ile tartışmaları, Zenâdîka'ya⁴⁸, Mu'tezile'ye⁴⁹ ve Amr b. Ubeyd'e (Murcie fırkasının reisi) verdikleri cevaplar yer almaktadır.⁵⁰

Abbasi halifesi Mehdi (158-169/774-785) zamanında Zenâdîka ve Ehl-i Ehva' çoğunluktaydılar. O, mutaassıp bir Müslüman idi, muhaliflerini tâkip ve yok etmeye çalışıyordu. Bu sebeple İbn Mu'faddal'a fırkalar hakkında bir kitap yazmayı emretmişti. Sonra bu kitabı *Bağdat'ın altın kapısı* olarak insanlara okutuyorlardı.⁵¹

Mezhep mücadeleleri Me'mun'un iktidara gelmesinden sonra daha da alevlendi. Nitekim o, bilginleri bu tartışmalara teşvik ediyor ve bizzat tartışmalara da katılıyordu. Hatta Me'mun, Seneviyye (Dualistler) ve Ehl-i Kitap (Yahudi ve Hıristiyan) arasında geçen bir münazaraya bizzat kendisi katılmıştı.⁵² Bir başka mecliste ise dönemin âlimleri ile Hz. Ali'nin diğer sahabelere üstünlüğü konusunda tartışılmaktaydı.⁵³ Onun emriyle Merv'de bir meclis kurulmuş ve o, Hz. Rıza'yı, Süleyman Mervezî'nin görüşlerini reddetmek için ona yöneltmişti.⁵⁴ Yine Me'mun, o hazreti başka bir mecliste, Yahudi, Hıristiyan ve Zerdüşî din adamları ve Sabîî reisleriyle tartışmaya yönlendirmişti. Hz. Rıza'nın delilleri ve cevapları, Sâduk'un *Tevhîd*, *Uyun-ı Abbâri'r-Rızâ*, Tabersî'nin *el-İbticâc* ve Meclisî'nin *Bihâru'l-Envâr* eserlerinde mülâhaza edilmektedir. Câhız *el-Hayvân* isimli eserinde onun Me'mun'un huzurundaki bir mecliste Bişr el-

⁴⁶ İbn Şehrâşub, *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib*, C. I, s. 269 vd.

⁴⁷ Tabersî, *el-İbticâc*, C. II, s. 335.

⁴⁸ Tabersî, *el-İbticâc*, C. II, s. 336.

⁴⁹ Tabersî, *el-İbticâc*, C. II, s. 365.

⁵⁰ Tabersî, *el-İbticâc*, C. II, s. 367.

⁵¹ Şeyh Müfîd, Ebî Abdillâh İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed b. En-Nu'man el-Ukberî el-Bağdâdî (413/1022), *Evâilü'l-Makâlât fî Mezâhibi'l-Mubtârât*, Tahran 1372/1993, s. 18, Ricâl-i Keşşî'den naklen.

⁵² İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, C. II, s. 223.

⁵³ Sâduk, *Uyun-ı Abbâri'r-Rızâ*, C. II, s. 313 vd.

⁵⁴ Tabersî, *el-İbticâc*, C. II, s. 401.

Merisî ile *Halku'l-Kur'ân* konusundaki tartışmasını nakletmektedir. İslâm mütekellimlerinin ve âlimlerinin diğer din ve mezhep sahipleri ile tartışmaları geniş bir bölümü gerektirdiğinden bizim konumuzun dışındadır. Kelâm ilmi ve onun Müslümanlar arasında yayılması, din ve mezhepleri savunmaktan başka bir amaç taşımamaktadır.

Bununla birlikte İslâm Kelâmı konusundaki eserler mütekellimler tarafından yazılmıştır. Bunlar ya muhaliflere karşı yazılan reddiyeler ya da kendi iddialarını savunmak için telif edilen eserlerdir. Burada, kelâm eserlerinden, İslâm fırkalarının inançları, cerh ve farklı mezheplerin görüşleri hakkındaki eserlerden bahsetmeyi uygun görüyoruz. Fırak ve muhaliflerinin görüşlerini reddetme amacıyla yazılmış elimize ulaşan ilk eserler muhtemelen Şîa ve daha sonra Mu'tezile ile ilgili olanlardır.

Şîa'nın önde gelen âlimlerinin, sözlü tartışma ve mücadelelerine ilave olarak muhaliflerine reddiye ve özellikle İmâmet bahsi üzerine telif ettiği eserler mevcuttur. Hişâm b. Hâkem'in (190/806), -İbn Nedim *Fibrîst*'te onun kitaplarından bazılarını kaydetmektedir- *el-İmâme*, *er-Red ale'z-Zenâdika*, *er-Red alâ men Kâle bi İmâmeti'l-Mefdul* bu kabil eserlerdendir.⁵⁵ İmâmet konusunda Ebû Ca'fer Muhammed b. Nu'man Mu'minu't-Tak *el-İmâme*, *er-Redd ale'l-Mu'tezile*, Ebû Ca'fer Muhammed b. Kıbbe Râzî ise *el-İnsaf* adlı eserini yazmıştır.

Ebû Sehl Nevbahtî, İsmail b. Ali b. Nevbaht, İmâmet hakkında *Kitabül-İstîfa'* eserini yazmıştır. O, aynı türden olan *er-Red ale'l-Gulât*, *Hudûsu'ı-Âlem*, *er-Red alâ İbni'r-Râvendî el-Mülbid* eserlerinin de müellifidir.

Yine *Kitâbü'l-Ârâ' ve'd-Diyânât*, *Kitâbü'r-Red alâ Ashâbi't-Tenâsub* ve *Kitabü'l-İmâme* eserlerinin yazarı onun yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa Nevbahtî'dir.

Onlardan Hişâm b. Cevâlikî, Ebû Ali el-Cubbâî ile imâmet konusunda tartışmalara girmiş, onun aleyhine reddiye yazmıştır.

⁵⁵ Ölüm yılı h.179 veya 199'dur. Bkz. ez-Zirikli, Hayreddin (1396/1976), *el-A'lâm*, Beyrut trz. C. VIII, s. 85.

Onun *Kitâbü'l-Îmâme*'si de bu konudaki eserlerdendir. *Murûcu'z-Zeheb*'in müellifi Mes'ûdi *Kitâbü'l-Îmâme*'nin İmâmiyye ve Mu'tezile mezhebi arasındaki fırkalardan bahsettiğini yazmaktadır. Şeyh Müfid'e gelince, o, kelâmî konularda ve muhalif fırkalara reddiye amacıyla yüzden fazla eser telif etmiştir.⁵⁶ Onun öğrencisi Seyyid Murtaza *Şafî*'sinde Kâdî Abdulcebbar'ın *el-Muğni* adlı eserinde ele aldığı Mu'tezile'nin İmâmet konusundaki görüşlerine reddiye yazmıştır.

Şii fırkalardan biri olan Zeydiyye'nin mütekellimleri de mezheplerinin temeli ve özellikle İmâmet (onlar imâmetin mefdul olduğunu kabul etmekteydiler) konusunda birçok eserler yazmışlardır. Bu eserlerden biri Zeydiyye'nin ünlü fakih, bilgin ve kelâmcılarından Hasan b. Salih b. Hayy'ın (168/784) *el-Îmâme* adlı eseridir.

İslâm kelâmcılarının en önemli temsilcilerinden ve hicri II. yüzyılın yarısından birkaç asır sonrasına kadar mezhebî mücadelelerini sürdüren Mu'tezile mensupları (Vâsıl b. Ata'nın (131/748) taraftarları) eserlerinin en önemli kısımlarını Reddiye'ye ayırdılar. Bunlar ilk önce İslâm dışı fırkalardan Zenâdika ve Melâhide ile karşı karşıya geldiler. Mu'tezile, bizzat kendi silahları olan mantık ve cedel tekniğini kullanan Eş'arîler ortaya çıktıktan sonra (hicri IV. yüzyıl) bu fırkayla karşı karşıya kaldı ve ister istemez meclislerde ve çeşitli mahfillerde, kitaplarda veya risalelerde onları reddetmek ya da muhaliflerinin itirazlarına cevap vermeye çalıştı.

Burada bu gibi fırkaların önde gelen şahıslarından bahsetmek yerinde olacaktır.

1. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (135/752). Basra mütekellimlerinin şeyhi olan Ebu'l-Huzeyl, Mu'tezile akâidini usul ve felsefi kurallar üzerine inşa eden ilk şahıstır. O, Me'mun zamanında şöhretinin zirvesine ulaşmıştır.

2. İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm (220 veya 230/835 veya 844) Ebu'l-Huzeyl'in öğrencisi ve Me'mun'un çağdaşıdır. Nazzâmiyye fırkası ona nispet edilmektedir.

⁵⁶ Şeyh Müfid'in imâmet ve diğer konularındaki kitaplarını zikreden Necâşî'nin *Ricâlu'n-Necâşi* ve Şeyh Tûsî'nin *el-Fibrîst*'ine bakınız.

3. Nazzâm'ın öğrencisi olan Câhız Ömer b. Bahr el-Basrî, uzun ömür sürmüş ve 225/839 yılında vefat etmiştir.

4. Ebû Ca'fer el-İskâfî (242/856), *Nakdu Makâlâtî'l-Osmaniyye* eserinin yazarıdır. Bu eser Câhız'a reddiye olarak yazılmıştır.

5. Ebû İsâ el-Verrâk, Muhammed b. Hârûn (247/861), *el-Makâlât fi'l-İmâme* eserinin yazarıdır.

6. Ebû Ali el-Cubbâî (303/915) Basra kelâmcılarının reisi, Mu'tezilî Cubbâyîye fırkasının imamıdır.

7. Ebû Hâşim el-Cubbâî (321/933) Ebû Ali el-Cubbâî'nin oğludur. Behşemiyye fırkası ona nispet edilmektedir.

8. Ebû'l-Hasan el-Hayyât (300/912) Ebû Ali'nin hocasıdır. İbn Ravendî'nin mülhid olduğu hakkında bir reddiye yazmıştır.

9. Ebû'l-Kâsım el-Belhî (319/931) Hayyât'ın öğrencisidir.

10. Kâdî Abdulcebbar (415/1024) Sahib b. Abbad'ın bölgesi olan Rey'de kadılık görevinde bulunmuştur. Bağdat'ta Şeyh Müfid'le İmâmet ve İmâmiyye ile Mu'tezile arasındaki ihtilafı konularda tartışmalar yapmıştır. O, Mu'tezile kelâmının en büyük kitabı olan 17 ciltlik *el-Muğnî* adlı eseri yazmıştır.

11. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (436/1044) Kâdî Abdulcebbar'ın öğrencisi olup, Mu'tezile'nin önemli eserlerinden *el-Mutemed fi Usulî'd-Din*'i yazmıştır. Yine, *Usulü'l-Hamse* ve *el-İmâme* onun eserlerindedir.

İtizâl inançlarının tespiti ve diğer İslâm fırkaları üzerine yazılmış reddiyeleri İbn Nedim'in *el-Fibrîst*, Prof. Dr. F. Sezgin'in *Taribu't-Türasî'l-Arabî*,⁵⁷ Zuhdî Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile*,⁵⁸ Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-Muellifîn*,⁵⁹ Yusuf İlyan Serkis'in *Mu'cemu'l-Matbuâtî'l-Arabiyye*,⁶⁰ Abdulhakîm Belîğ'in⁶¹ *Edebu'l-Mu'tezile*,⁶² Ahmet b. Yahya el-Murtazâ'nın *Tabakatü'l-Mu'tezile*⁶³

⁵⁷ Mısır 1977.

⁵⁸ Beyrut 1410/1990.

⁵⁹ Beyrut 1413/1993.

⁶⁰ Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l-Matbuâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Mısır 1928.

⁶¹ Şâneçî, müellifin ismini Abdulhakîm Belîğ olarak vermektedir. Doğrusu Belbe'dir. (çev.)

⁶² Belbe', Abdulhakîm, *Edebu'l-Mu'tezile ilâ Nihâyeti'l-Karnîr-Râbî'l-Hicrî*, Daru

gibi eserlerde bulmaktayız. Bu eserlerin çoğunun bize ulaşamadığı-
nı veyahut dünyanın diğer kütüphanelerinde unutulduğunu üzüle-
rek ifade etmek istiyorum. Mu'tezile kelâmcılarının parlak dönem-
lerinde (hicri IV. ve V. yüzyılın başları) muhalif fırkaların reddiye-
sine yönelik ve kendi inançlarının ispatı hakkında çok sayıda kelâm
eserleri yazılmıştır. Bu eserlerden önemli olanlarını burada belirt-
mek isteriz:

Birincisi, Mu'tezile'den Hayyât'ın (Cubbâî'nin hocası) yazdığı
*el-İntisâr ve'r-Red alâ İbnî'r-Râvendî*⁶⁴ adlı eseridir. İkincisi, Mu-
hammed b. Hallad Basrî'nin *Şerhu Usulî'l-Hamse* adlı eseridir. Üçün-
cüsü ise Kâdî Abdulcebbâr'ın *el-Muğnî*⁶⁵ eseridir. Bu eserin 12 cildi
basılabilmiştir. Zikredilen eser, İsbat-ı Sâni', Sifat-ı Bâri, Teklif,
Nübüvvet, İmâmet gibi kelâmî konularda ve İslâm dışındaki fırka-
lar hakkında ansiklopedi niteliğindedir.

Hicri IV. yüzyılda Cubbâî'nin öğrencisi Ebû'l-Hasen el-
Eş'arî'nin (260-324/873-936) öncülüğünde Eş'ariler, Ebû Mansûr el-
Mâtürîdî'nin (333/944) önderliğinde Maturidiler Mu'tezile'ye karşı
koydular ve onun kendisi ve öğrencileri Bakıllânî (403/1012), İbn
Fûrek İsfahânî (406/1015), Gazâlî'nin hocası İmamü'l-Haremeyn
Cüveynî (478/1085), İmam Gazâlî (505/1111) Mu'tezile ve kendi
mezheplerinin muhalifleri hakkında reddiyeler yazdılar.

Cedel ve konuların irdelenmesi, şüphecilik konularında kendi
döneminin yegâne Eş'arî âlimi İmam Fahrüddin er-Râzî (606/1209)
Mu'tezile akidesini ret ve Eş'arî inancını etkili kılan eserler telif
etti. Hatta kendisinin *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inde fırsat bulduğu her yerde
bu konuda bilgiler vermektedir. Muhtemelen, Zemahşerî'nin
(534/1139) *Tefsîr-i Keşşâf* eserindeki metodu onun görüşlerini tetik-
lemiştir. Çünkü Zemahşerî, kelâmî tartışmalarını ve özellikle,
Kur'an'da mükerreren geçen ve Mu'tezile ile Eş'ariler arasındaki
temel tartışma konusu olan Yüce Allah'ın sıfatları konusunu Keş-

Nahda, Kahire trz.

⁶³ Thk. S. D. Wilzer, Beyrut 1380/1961.

⁶⁴ Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman, *el-İntisâr ve'r-Red alâ Râvendî el-Mulbid*, takd. Alber Nasrî Nader, Beyrut 1957.

⁶⁵ Kâdî Abdulcebbâr Abdullah b. Ahmed (415/1024), *el-Muğnî fî Ebvâbî't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, Süleyman Dünya, byy. trz.

şâf'da açıklayarak Eş'ariliğin reddiyesini ortaya koymakta ve Mu'tezile itikadının temellerini tenkit etmektedir. Bu konunun derin bir arka planı vardır. Şöyle ki, Mu'tezile'den Ebû Müslim İsfahânî (459/1066) kendi tefsirinde⁶⁶ muhaliflerinin görüşlerine karşı çıkmaktadır. Onun çağdaşı, Şîa'nın ünlü bilginlerinden Şeyh Tûsî de *Tıbyân* adlı tefsirinde⁶⁷ kelâmî konularda Şîi akîdeleriyle çatışan Eş'ariler'e itiraz etmiş ve reddiye yazmıştır.

Bu eserlerdeki asıl amacın Dinler ve Mezhepler Tarihi değil, mezhep veya mezheplerin itikâdî konulardaki görüşlerini tenkit etmek olduğundan onları geçiyoruz. Özellikle İslâm mezhepleri, milî ve nihâl konularında kaleme alınmış özel eserleri burada kısaca belirtmek yerinde olacaktır. Ama yine burada İslâm fırkalarının görüş ve inançlarından bahseden ve içinde yararlı bilgiler bulunan önceki musanniflerden bahsetmek gereklidir. Bunlar İslâm ülkelelerini anlatan tarih ve coğrafya kitaplarıdır.

Bunlardan, *Târihû't-Taberî*'de⁶⁸ Hariciler'in ortaya çıkışı ve onların akîdeleri, Ezârika'nın kanlı ayaklanmaları, Karmâti fırkası ve onların katliamları, Zeydiyye'nin ayaklanmaları ve onların taraftarı olan Hasenî Seyitlerinden, Zeydî devletinin kuruluşundan, Mağrip İdrisileri, Taberistan Alevileri, Yahya b. Hüseyin Zeydî'nin hicri 228 yılında Yemen'deki isyanı ve Zeydiyye fırkasının bu ülkede yaymasından bahsedilmektedir. Bununla birlikte hicri 297 yılında İsmâililerin Fatimî devletini önce Afrika'da, daha sonra Mısır ve Şam'da tesis etmeleri, Muhammere veya Hurremdîniyye'nin kıyıamları, Basra'daki Zencilerin ve diğerlerinin isyanları yer almaktadır. İbn Esîr ve Ebû'l-Fida gibi sonraki tarihçiler onları çok geniş veya muhtasar şekilde anlatmaktadırlar.

⁶⁶ Bu önemli tefsirin ismi dışında bize her hangi bilgi ulaşmamıştır. Fakat tefsir kitaplarında ondan nakillerde bulunmaktadır. Hacı Halife *Keşfü'z-Zünnun*'da İsfahânî ismiyle iki tefsirden bahsetmektedir. Ebû Müslim'den önceki ilk İsfahânî tefsiri, Muhammed b. Ali Mu'tezilî'nin (459/1067) *Camîu't-Tevîl li-Mubkemî't-Tenzîl*'idir. İkincisi ise eş-Şeyhu'l-İmam Ebû'l-Kâsım İsmail b. Muhammed'in (535/1140) *Camî'* isimli tefsiri olup, 30 ciltten oluştuğu belirtilmektedir.

⁶⁷ et-Tûsî, Şeyhu't-Tâife Ebî Ca'fer Muhammed b. el-Hasan (460/1967), *et-Tıbyânu fî Tefsiri'l-Kur'ân*, C. I-X, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, trz.

⁶⁸ Taberî, İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed (310/922), *Târihu't-Taberî*, Beyrut 1998.

Yine Mes'ûdi⁶⁹ kıymetli *Murûcu'z-Zeheb*'inde İslâm fırkalarının ortaya çıkışı ile ilgili çok faydalı bilgiler vermektedir.⁷⁰ Bu konular geniş şekilde *Abbaru'z-Zaman* eserine bırakılmıştır. Fakat bu nefis eser hakkında maalesef her hangi bir haber bulunmamaktadır.⁷¹

İbn Abdirabbih (328/938) *el-İkdu'l-Ferid*'de Kaderiyye, Hariciler, Eshâbu'l-Ehva' ve Ezârika'dan bahsetmektedir.⁷² Ya'kûbî'nin *Taribu'l-Ya'kûbî*⁷³ adlı eserinde zikredilen fırkalar hakkında haberlerin olduğu görülmektedir.

Ebû'l-Ferec Malatî'nin *Abhâru'd-Düvel*'inde de mezhepler hakkında önemli bilgilerle karşılaşırız. *Hıtat-i Makrizî* ise Mısır'daki İsmâiliyye tarihinin en önemli ve gözde kaynaklarından.

Coğrafya Kitapları

Müslüman coğrafya yazarlarının kitapları, İslâm ülkelerinin iktisadi ve siyasi durumu ile ilgili haberlerin yanında, bu ülkelerdeki insanların akideleri ve İslâm Mezhepleri ile ilgili yararlı bilgilerin verilmesi yönünden, mezhepler tarihinin karanlık sayfalarına ışık tutmaktadır. Bu kaynaklar olmaksızın gerçek aydınlığa ulaşmamız mümkün değildir. Örneğin, Ya'kûbî'nin *el-Büldân*, vergi memuru Kudâme b. Ca'fer'in *el-Harac*'ında bunlar mevcuttur. Posta amiri İbn Hurdadbih İslâm ülkelerini ve şehirlerini gezerek eserini hicri 272 yılında tamamlamıştır. İstahrî ise eserini hicri 373 yılında yazmıştır.⁷⁴ İbn Havkal Nasîbî, İstahrî'nin çağdaşıdır ve hicri 340 yılında birbirleriyle görüşmüşlerdir. Makdîsî kendisi şehirlerin çoğunu görerek ve insanlarla konuşarak eserini hicri 375 yılında

⁶⁹ Muhaddis Kummî, Mes'ûdî'nin vefat tarihi ile ilgili farklı bir tarih vermektedir. Fakat biz, verilen tarihlerin tahmini tarihler olduğunu düşündüğümüzden buna yer vermedik.

⁷⁰ el-Me'sûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdimu'l-Cevber*, C. III, s. 116 vd.

⁷¹ Mısır'da Mes'ûdî'ye nispet edilen *Ahbaru'z-Zaman* isimli muhtasar bir eser yayınlanmıştır. Fakat bu müellif ve kıymetli eser (*Abbaru'z-Zamân*) kesin olarak onun değildir.

⁷² İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferid*, C. II, s. 223 vd.

⁷³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Taribu'l-Ya'kûbî*, Beyrut trz.

⁷⁴ el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed (346/957), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992. Şâneçi, İstahrî'nin eserini hicri 373 yılında tamamladığını belirtmektedir. Fakat İstahrî'nin vefat tarihi hicri 346 yılına denk geldiğinden, bunun bir imla hatası olduğunu düşünüyoruz. (çev.)

tamamlamıştır.⁷⁵ İbn Fakih hicri 279 yılından sonra seyahatlere çıkmış ve şehirlerde yaşayan halklarla görüşerek *el-Büldân* isimli eserini telif etmiştir. İbn Rusteh *el-Âlâku'n-Nefise* eserini hicri 290-300 yıllarında İslâm şehirlerini gezerek yazmıştır. Sonraki dönem coğrafya yazarlarından İbn Belhî'nin *Farsnâme*⁷⁶ ve Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*⁷⁷ eserlerinde mezheplerin yayılması ile ilgili önemli ve faydalı bilgiler bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî'nin (626/1229) *Mu'cemu'l-Büldân* eseri İslâm ülkelerinin sosyo-politik durumu hakkında önemli ansiklopedik bilgilere haizdir.

İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarının diğer türü Tezkire ve İslâm A'lâm Tarihleri'dir. Örneğin Hatîp el-Bağdâdî'nin (463/1070) *Taribu Bağdat*,⁷⁸ Sehmi Curcanî'nin *Tarib-i Curcan*, Keşşî'nin *Ricâl-i Keşşî* ve Ebû Nuaym İsfahânî'nin (430/1038) *Ricâl-i İsfahân*, Nerşahî'nin (348/959) *Tarib-i Bubara*,⁷⁹ Hâkim Nişaburî'nin (405/1014) *Tarib-i Nişâbur* gibi eserlerinde âlimlerin biyografisi ve mezhebî akîdeleri hakkında faydalı bilgiler bulunmaktadır. Bu arada Sem'anî'nin *el-Ensâb*⁸⁰ adlı çok faydalı eseri dikkate şayandır. Çünkü bu kitapta İslâm ülkelerinin mensupları tanıtılmakta ve onların inançları hakkında haberler yer almaktadır. İbn Hallikan'ın (681/1282) çok değerli *Vefâyâtü'l-'Ayân*⁸¹ eserinde İslâm'ın ilk asırlarından hicri VII. yüzyılın sonlarına kadar imamların ve İslâm fırkalarının kurucuları hakkında yapılan önemli şerhler ve ünlü isimlerin mufassal şekilde bilgileri bulunmaktadır.

İslâm Mezhepleri Tarihi

Burada Mezheplerin özel tarihlerine geldik denilebilir. Müslümanlar genelde *Milel ve Nihal*'ler, dinler ve mezhepler hakkında

⁷⁵ el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, (387/997), *el-Bed' ve't-Târîb*, (İbn Tâhir el-Makdisî'ye nispet edilir.) byy, 1916.

⁷⁶ İbn Belhî, *Farsnâme*, mkd. ve haşiye Ali Nakî Behruzî, Şiraz 1343/1964.

⁷⁷ Tahran 1956.

⁷⁸ Eserin tam adı şöyledir: *Târîbu Bağdat ev Medinetu's-Selam*, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabi, trz. (çev.)

⁷⁹ Bu kitabın aslı elde değildir. *Tarib-i Bubara* ismiyle neşredilen eser Ebû Nasr Kubavî'nin tercümesinden alıntıdır.

⁸⁰ es-Sem'anî, Ebî Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb*, Beyrut 1988.

⁸¹ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefâyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'u'z-Zamân*, Beyrut 1996.

özel ve değerli eserler yazan ilk topluluktur. Şîa, genel olarak bu konuda mezhepler arasında önde gelmektedir. Şîi fırkaları ve görüşlerini, aynı isimden müştak eserlerinde açıklayan ilk şahısların eserlerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

1. Ebû'l-Muzaffer, Muhammed b. Ahmed en-Nuaymî. O, Hasan el-Askerî'nin (imâmet yılları 254-260/868-874) taraftarlarından-
dır. Necâşî ondan ve kitabından bahsetmektedir.⁸²

2. Ebû'l-Kâsım Belhî Nasır b. Sabbah'ın *Fıraku's-Şîa* eseri. Keşşî ondan rivayet etmektedir.⁸³ Necâşî, *Ricâl*'inde onu zikretmekle kendi senedini *Fıraku's-Şîa* kitabına ulaştırmaktadır.⁸⁴ Bu iki eser ne yazık ki, bize kadar ulaşmamıştır. Ama diğer iki kitap *Fıraku's-Şîa* olarak bilinmektedir. Ondan kısa bir süre önce hicri III. yüzyılda yaşayan iki Şîi müellifinin eserleri ise bize kadar ulaşmıştır. Onlardan birincisi;

3. Ebû Muhammed, Hasan b. Mûsa Nevbahtî. Ölüm tarihi hicri 300 yılları civarındadır. Ailesinin Şîi olduğu bilinen müellif, asrının ünlü kelâmcılarından-
dır.⁸⁵ Diğer i ise;

4. Sa'd b. Abdillâh Eş'arî. Bu şahıs Şîi muhaddis, fakih ve şeyhlerinden olup, aynı zamanda Hasan el-Askerî ile de görüşmüştür. Vefat tarihi, hicri 299, 300 veya 301 yılıdır.

Nevbatî'nin *Fıraku's-Şîa*'sı ilk defa Seyyit Muhammed Bahru'l-Ulum'un mukaddeme ve açıklamalarıyla 1936 yılında Necef'te yayınlanmıştır. Prof. M. C. Meşkûr onu, 1361/1982 yılında Farsçaya tercüme etmiştir.

el-Eş'arî'nin *Fıraku's-Şîa* adlı eseri (*Bibârü'l-Envâr*'da ondan *Kitabu'l-Makâlât* olarak bahsedilmektedir) Prof. Dr. Muhammed Cevâd Meşkûr'un talikatıyla Tahran'da tekrar yayınlanmıştır.⁸⁶

5. es-Seyyid Abdullâh b. Mûsa b. Ahmed b. Muhammed b. el-

⁸² en-Necâşî, Ebî'l-Abbâs b. Ali (450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Muhammed Cevâd en-Nâinî, Beyrut 1988, C. II, 321-322.

⁸³ el-Keşşî, *İbtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, s. 322.

⁸⁴ en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, C. II, 385-387

⁸⁵ Bkz. Abbas İkbâl Aştîyânî, *Hanedân-i Nevbahtî*, Tahran 1311/1932, s.125 vd.

⁸⁶ Kummî, el-Eş'arî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef (301/913), *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1963.

İmam Mûsa el-Kazım *el-Edyân ve'l-Fırak* konusunda bir eser yazmıştır.⁸⁷

6. Şeyh Müfid, Muhammed b. el-Bağdâdî'nin (413/1022) *Evâilü'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi'l-Muhtârât* adlı eseri direkt olarak İslâm Mezheplerinden bahsetmemekteyse de, eserde Şîî itikatları, usul konuları yer almakta, Mu'tezile, Eş'arî, Zeydiyye ve diğer fıraklar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu eser Şeyhu'l-İslâm Zencânî'nin mukaddime ve açıklamaları, merhum Hacı Şeyh Ab-baskulu Vaîz Çerendâbî'nin ayrıntılı dipnotlarıyla defalarca yayınlanmıştır.

Şeyh Müfid'in yayınlanmış olan diğer bir eseri de Şeyh Sâduk'un *İ'tikâdât* adlı eserine şerh olarak yazdığı *Kitabu Tashihu'l-İ'tikâdât* adlı eserdir. Bu eserin ekinde Şîî İmâmiyye mezhebinin itikadî görüşleri sıralanmış, Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle karşılaştırılmış, Şîa ve Ehl-i Sünnet⁸⁸ arasındaki temel farklar açık bir şekilde belirtilmiştir.⁸⁹

7. Ebû'l-Meâli Muhammed b. Ubeyd b. Ali'nin *Beyânu'l-Edyân* eseri. O, bu eserini hicri 485 yılında yazmıştır. Eser ilk defa Charle Schefer'in 1883 yılında Chrestomathie Persane (Farsça Seçmeler) adıyla Fransızca çevirisiyle yayımladığı eserde (Cilt I, s. 132-171) neşredilmiştir. 1312/1933 yılında ise Abbas İkbâl Aştîyânî tarafından Tahran'da yayınlanmıştır.

8. Seyid Murtaza b. Daî Hasanî Razî'nin yaklaşık olarak hicri VII. yüzyılın ilk yarısında telif ettiği *Tabsiratü'l-Avâm fî Marifeti*

⁸⁷ Müellifin burada belirttiği şahıs muhtemelen es-Seyyidü'l-Âlem Ubeydullah b. Mûsa b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Mûsa b. Muhammed b. Ali b. Mûsa b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, eserinin ismi ise *el-Edyân ve'l-Milel*'dir. Bkz. Müntecebiddîn, Ebî'l-Hasen Ali b. Ubeydullah b. Babeyh er-Râzî, *Fibrîst-u Esmâi Ulemâi'ş-Şîa ve Musannifibim*, thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, Beyrut 1406/1986, s.111-112. (çev.)

⁸⁸ *Akâidu Neseî* Ehl-i Sünnet'in yaygın ve kullanılan eserlerindedir. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Neseî tarafından telif ve üzerine şerhler yazılmıştır. Sa'deddin Taftazanî'nin İstanbul'da mükerreren yayınlanan Şerhi de bu kabildedir.

⁸⁹ Çünkü Ehl-i Sünnet mezhebinin çoğunluğu Arap, İran, Hindistan, Pakistan, Türkiye ve Sovyet Türkmenistan'ında Eş'arî mezhebine mensupturlar. Afganistan, Özbekistan ve Tacikistan Mâturîdî mezhebindedirler.

*Makâlâtî'î-En'am*⁹⁰ eseri Abbas İkbâl Aştîyânî'nin tashihi ile 1313/1934 yılında Tahran'da basılmıştır.

Diğer fırkalara gelince, elimize ulaşan ilk telifler şunlardır;

Muhtemelen elimize ulaşan ilk eser Eş'arîler'in önderi Ebû'l-Hasen'in (324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İbtîlafü'l-Musallîn* eseridir. Eser 1950 yılında Kahire'de basılmıştır. Aynı zamanda Dr. Muhsin Müeyyid tarafından Farsçaya tercüme edilerek Tahran'da yayınlanmıştır.

İkincisi, Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Eş'arî el-Bağdâdî'nin (429/1037) *el-Farku Beyne'l-Fırak ve Beyânü'î-Fırkati'n-Nâciye Minhum* eseridir. Eser, ilk önce Mısır'da yayınlanmış, daha sonra Prof. Dr. M. C. Meşkûr tarafından Farsçaya tercüme edilerek Tahran'da basılmıştır.⁹¹ Bahsedilen eser İslâm Mezhepleri Tarihi'nin ana kaynaklarındandır. İmam Fahrüddin er-Râzî (606/1209) *Münazarat* adlı eserinde⁹² Şehristânî'nin de değindiği konuları ondan nakletmektedir. Burada İmam Fahrüddin er-Râzî'nin değindiği bir konuyu hatırlatmak gerekir. O da, Bağdâdî'nin diğer İslâm fırkalarını yanlış anladığı ve nakillerdeki taassubudur. İmam Fahri şöyle diyor: “Bu üstadın kendi muhaliflerine çok taassubu vardır ve bu nedenle onların görüşlerini olduğu gibi nakletmemiştir.”

Üçüncüsü, Mu'tezile'nin büyüklerinden olan İbn Fûrek⁹³, Cemâlüddin Ahmed b. Muhammed Isfahânî'nin (406/1015) *el-Milel ve'n-Nihal* eseridir.⁹⁴

Dördüncüsü, İbn Hazm Zâhiri'nin (456/1064) *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* eseridir. O, Zahirîye mezhebinin büyük âlimlerindedir. Mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlamıştır. Onun *el-Fasl*'ı aşırılıklardan hâli değildir. Eser üç cilt halinde Kahire'de, daha sonra 1397/1976 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

Beşincisi, Ebû'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed İsfârâînî'dir.

⁹⁰ Metinde ilgili eserin isminin sonu “el-İmâm” olarak geçmektedir. Bunun teknik bir hata olduğunu düşünmekteyiz. (çev.)

⁹¹ 3. Baskı, 1358/1979.

⁹² Haydarabad baskısı.

⁹³ Şâneçî, İbn Fûrek'i Mu'tezile'nin büyük âlimlerinden biri olarak belirtse de, İbn Fûrek, Eş'arî geleneğin temsilcilerindedir. (çev.)

⁹⁴ Hacı Halife, *Keşfü'z-Zûnûn*.

(471/1078). O, Şafî mezhebine mensup olup, Şahfur ibn Tahir olarak bilinmektedir. Eserinin adı *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyîzül-Fırakâtî'n-Nâciye an Fırakî'l-Hâlikîn* olup 1359/1940 yılında basılmıştır.

Altıncısı, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bağdâdî Eş'arî Bâkullânî'dir. (403/1012). O, *Îcâzü'l-Kur'an* ve *el-İntisâr* eserlerinin müellifi ve Şeyh Müfid'in çağdaşıdır. Onun *Milel ve Nihal* eseri bildiğim kadarıyla maalesef basılmamıştır.

Yedincisi, Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî'nin (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal* eseridir. Felsefi akımlar, dinler ve İslâm mezheplerine ait meşhur bir eserdir.⁹⁵

Sekizincisi, Zeydiyye imamlarından Ahmed b. Yahyâ b. el-Mutazâ el-Hasenî'nin (840/1436) *el-Münye ve'l-Emel fî Şerhi fi'l-Milel ve'n-Nihal* eseridir.⁹⁶ Bu kitap hakkında Allâme Hacı Şeyh Ağabozorg Tahrânî şöyle söylemektedir: “Birinci Bölüm’ü *el-Babrü'z-Zebâir* olarak bilinen esere müellifin kendisi tarafından *Gayetül-Efkâr* isimli şerh yazılmıştır.”⁹⁷

Dokuzuncusu, Yemen’in bilgin, âlim ve emirlerinden olan Neşvânü'l-Himyeri'nin (573/1177) *el-Hürül-İyn* eseridir. Eser 1948 yılında Mısır’da basılmıştır. Onun bu eser haricinde de birçok çalışması bulunmaktadır.⁹⁸

Onuncusu, Gazâlî’ye nispet edilen *el-Fırak ve't-Tevârih* eseridir. Ama bu eserin ona ait olduğu kesin değildir.

Buraya kadar Dinler ve Mezhepler hakkında, İslâm bilginlerinin eserlerini örnekleri ile hatırladık. Bunların dışında başka müellifler ve eserler de bulunmaktadır. Bize ulaşanlar bir katre misalindedir. Belki de, ne denli değerli kitaplar, tarihi olaylar sonucunda ortadan kaybolmuş veya her hangi bir kütüphanenin köşesinde unutulmuş veya birçoğu yayınlanmış ama bizim onlardan haberimiz yoktur.

⁹⁵ Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

⁹⁶ Thk. Muhammed Cevâd Meşkür. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

⁹⁷ Tahrânî, Ağabozorg, *ez-Zerîâ ilâ Tesâni'î'ş-Şîa*, Beyrut 1430/2009, C. XXIII, s. 130-131.

⁹⁸ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, C. VIII, s. 20.

Sonuçta mezhepler ve dinler hakkında yapılmış olan çalışmalarından bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlardan İslâm Ansiklopedisi (Dairetu'l-Maârifil-İslâmi) A.J. Wensinck ve Alman, İngiliz ve Fransalı bilginlerden oluşan yedi bilim adamı tarafından hazırlanmış ve basılmıştır. Bu eser İngilizce ve Fransızca aslından, bir grup İslâm bilginleri tarafından,⁹⁹ 1352/1973 yılında Arapça'ya tercüme edilmiş ve araştırmacıların notlarıyla Kahire'de basılmıştır. Çalışma son harfi (sad) olarak 14 cilt olmak üzere Tahran'da basılmış ve yeniden basılmaktadır. Ferid Vecdi Mısırî'nin telif etmiş olduğu *Dâiretu'l-Maârif el-Karne'l-İsrîn* eseri de değerli bilgiler içermektedir. Özellikle İslâm fırkalarının ortaya çıkışları hakkında iyi bir kaynakça sayılmaktadır. Ne mutlu ki, bu kitap (10 cilt halinde) defalarca yayınlanmıştır. Butrus b. Bulus Büstani'nin (1300/1883) *Dâiretü'l-Maârif: Kâmusu âm li-Kulli Fenn ve Matleb* adlı çalışması 10 cilt halinde Beyrut'ta yayınlanmıştır. Çalışma son olarak, müellifin torunu vasıtasıyla yeniden olgunlaştırılmıştır. Luvîs Ma'lûf el-Yesûî'nin (1947) *el-Müncid* ve Muhammed Hüseyin el-A'lemî Hâirî'nin *Dâiretü'l-Maârif: eş-Şîyyeti'l-Amme* çalışmaları bulunmaktadır.¹⁰⁰ Yine Muîn'in *Ferbeng-i Muîn* (c. 5-6) ve Dehhoda'nın *Lügatnâme*'si Dil Kurumu tarafından Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yayınlanmıştır.¹⁰¹ Diğer çalışma ise *Dâiretü'l-Maârifî Mesabib*'dir. (maalesef onun son bölümü yayınlanmamıştır.)¹⁰²

Günümüzde Mezhepler hakkında Arapça ve Farsça değerli çalışmalar çoktur. Onlardan da bir kısmını belirtmek istiyoruz:

1. Reşid, Yasimî, *Milel ve Nihal*. Bu eser İlahiyat Fakültesinde okutulmak için yazılmış ve 1315/1936 yılında yayınlanmıştır. Kitapta yer alan konuları kısaca olarak şöyle özetlemek mümkündür: Bedevi kabileler, dinler, Mısır, Mezopotamya, Hint, Budda, Mazdeizm (Zerdüştlük) ayinleri, Yahudilik.

⁹⁹ Felsefe profesörü Muhammed Sabit Efendi, tarih ve felsefe profesörü Prof. Ahmet eş-Şentavi, tarih alanındaki lisans öğrencileri İbrahim Zeki Hurşit ve Abdülhamit Yunus.

¹⁰⁰ Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1987.

¹⁰¹ Dehhoda, Ali Ekber, *Lügatnâme-i Dehboda*, Tahran 1365/1986.

¹⁰² Bahsedilen eserler Arap ve Fars dillerindedir. Bu konuda diğer dillerde çok sayıda yayınlanmıştır. Bunların da bu konularda geniş bilgiler içerdiği için başkaları tarafından tanıtılması gerekir.

2. Prof. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Mezhepleri Tarihi*. O, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde İslâm Hukuku hocasıdır. Bu eser tarihsiz olarak Kahire'de basılmıştır.

3. Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin* (el-Mu'tezile ve el-Eş'arî) Mısır'da yayınlanmıştır.

4. Ali Asker Hikmet, *Târib-i Edyân*. Onun Şiraz Üniversitesi'ndeki konuşmalarının yer aldığı Zerdüştlük, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm üzerine bir çalışmasıdır.

5. Prof. Dr. Muhammed Cevâd Meşkûr, *Hulâse-i Edyân*. Eser eski dinler, Çin ve Japon dinleri, Hint dinleri, Zerdüştlük, Yahudi, Hıristiyanlık, Cahiliyet Araplarının dinleri hakkındadır. 1362/1983 yılında ikinci defa yayınlanmıştır.

6. Hâşim Râzî, *Edyân-ı Bozorg-i Cihân*. 1360/1981. Bu eser yeniden yayınlanmıştır.

Özel olarak, din veya mezhepler hakkında yazılanlara gelince bu konuda da eserler çoktur. Örneğin Mu'tezile, Şii İmâmiyye, İsmâiliyye, Karmâti, Havâric (özellikle Umman ve Kuzey Afrika'da yaşayan İbadiyye hakkında), Lübnan'da çoğunlukta olan Dürziler, Türkiye'deki Aleviler, İran'ın batısındaki Yezidiyye hakkında onlarca eser ve makale yazılmıştır.

Son olarak dinler ve mezheplerle ilgili olan *Fibrîst-i Makâlât-i Farisî* isimli çalışmaya bakılabilir.¹⁰³

Kaynaklar

Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Hanedân-i Nevbabtî*, Tahran 1311/1932.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûbu'l-Büldân*, Mısır 1932.

Belbe', Abdulhakîm, *Edebu'l-Mu'tezile - ilâ Nihâyeti'l-karnîr-râbî'il-bicri* Daru Nahda, Kahire trz.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Farabî, (393/1003), *es-Sıbâb, Tacü'l-Lügat ve Sıbahü'l-Arabiyeti*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Beyrut 1990.

¹⁰³ İrec, Afşar, *Fibrîst-i Makâlât-i Farisî*, 1. Baskı, Tahran 1338/1959, s. 117-149.

- Dehhoda, Ali Ekber, *Lügatnâme-i Dehhoda*, Tahran Ünversitesi Yayınları, Tahran 1365/1986.
- Divânu Umeyye b. Ebî's-Salt*, thk. ve şrh. Dr. Secî' Cemîl el-Cübeylî, Beyrut 1998.
- Fahrüddin er-Râzî, (606/1209), *Münâzarâtü Fabruddin er-Râzî fî Bilâd-i Maverâü'n-Nebr*, (ed. Fethullah Huleyf) Beyrut: Darü'l-Meşruk, 1966.
- Feyyaz, Ali Ekber, *Tarih-i İslâm*, Tahran 1327/1948.
- el-Fîruzâbâdî, Mecciddin Muhammed b. Ya'kûb, (817/1415), *el-Kâmûsü'l-Mubît*, Beyrut 2005.
- el-Hatîp el-Bağdâdî, Ahmet b. Ali b. Sabit (463/1070), *Târîh-u Bağdâd*, Kahire 1931.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman, *el-İntisâr ve'r-Red alâ Râvendî el-Mulhid*, takd. Alber Nasrî Nader. Beyrut 1957.
- Hudârî Beg, Şeyh Muhammed, *Muhadarâtü't- Tarihî'l-Ümemî'l-İslâmiyye*, Mısır trz.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endulûsî (328/938), *el-İkdu'l-Ferîd*, I-IX, thk. Mufid Muhammed Kamiha, Beyrut trz.
- İbn Belhî, *Farsnâme*, mkd. ve hşy. Ali Nâkî Behrûzî, Şiraz 1343/1964.
- İbn Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, Beyrut 1979.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, I-VII, Beyrut 1979.
- İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u'z-Zamân*, Beyrut 1996.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. el-Bağdâdî (367/977), *Suretü'l- Arz*, Leiden 1938.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafiz Şeybî, Beyrut 1936.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (151/768), *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn b. (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Darü'l-Maârif, Kahire trz.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshâk (385/955), *el-Fibrîst*, Beyrut 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh b. Muhammed (230/844), *Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-IX, Beyrut 1388/1968.
- İbn Şehrâşub, Zeynüddîn Muhammed b. Ali (588/1192), *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib*, thk. Yusuf el-Bekâî, Kum 1429.
- İrec, Afşar, *Fibrîst-i Makâlât-i Fârisî*, I. Baskı, Tahran 1338/1959.
- el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed (346/957), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.
- Katip Çelebî, Hacı Halife, *Keşf ez-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünun*, nşr. Şerafeddin Yalkaya-Rıfat Bilgili, İstanbul 1941-1943.
- Kâdî Abdulcebbar Abdullah b. Ahmed (415/1024), *el-Muğni fî Ebvâbî't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Abdulhalim Mahmûd, Süleyman Dünya, byy. trz.
- el-Keşşî, *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl*, Tahran 1382.
- Kummî, el-Eş'arî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef (301/913), *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1963.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub (329/940), *el-Usul mine'l-Kâfî*, Tahran 1388.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, (387/997), *el-Bed' ve't-Târib*, İbn Tâhir el-Makdisî'ye nispet edilir.) byy., 1916.
- el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali (845/1442), *el-Hutatü'l-Makrizîyye*, Beyrut, Darü's-Sadr, trz.
- el-Mamakânî, Şeyh Hasan b. Abdillâh, *Tenkıbu'l-Makâl fî İlmi Abvalî'r-Ricâl*, Necef trz.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır (1111/1699) *Bihâru'l-Envâr*, Tahran 1301.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdimu'l-Cevher*, Beyrut 2005.
- Muîn, Muhammed, *Ferbeng-i Fârisî*, Tahran: Emîr Kebîr, 1391/2012.
- Müntecibiddîn, Ebî'l-Hasen Ali b. Ubeydullah b. Babeveyh er-Râzî, *Fibrîst-u Esmâi Ulemâi's-Şâa ve Musannifihim*, thk. Abdülaziz et-Tabatabâî, Beyrut 1406/1986.

- Müstevfî, Hamidullah Kazvîni (751/1350), *Nüzbetü'l-Kulûb*, Leiden 1915.
- en-Necâşî, Ebî'l-Abbas b. Ali (450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Muhammed Cevâd en-Nâinî, Beyrut 1988.
- Sadûk, Muhammed b. Ali Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Uyûn-ı Abbâri'r-Rızâ*, Tahran 1381.
- Sadûk, Muhammed b. Ali Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Tevhîd*, thk. Seyyid Hâşim Hüseyinî et-Tahrânî, Beyrut 1398.
- es-Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb*, Beyrut 1988.
- Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l-Matbuâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrabe*, Mısır 1928.
- Sezgin, Fuat, *Taribu't-Turasî'l-Arabî*, Mısır 1977.
- Şâneçî, K. M. "Kütüb-i Sire-i Resul-i Ekrem (s.a.v.)", *Nâme-i Âstân Kuds*, Sayı: 35, (1347/1968), s. 35-64.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm (548/1153), *el-Milel ve'n-Nibal*, nşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, trz.
- Şeyh Müfid, Ebî Abdillâh İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed b. En-Nu'man el-Ukberî el-Bağdâdî (413/1022), *Evâilü'l-Makâlât fî Mezâhibi'l-Mubtârât*, Tahran 1372/1993.
- Taberî, İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed (310/922), *Târibu't-Taberî*, Beyrut 1998.
- Tabersî, Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebî Tâlib (VI./XII. asır), *el-İbticâc*, thk. Seyyid Muhammed Bâkır el-Müsevî, Meşhed 1981.
- Tahrânî, Agâbozorg, *ez-Zerâ ilâ Tesânifi's-Şâa*. I-XXVI, Beyrut 1430/2009.
- et-Tarihî, Fahrüddîn b. Muhammed b. Ali en-Nesefî, (1087/1676), *Mecmau'l-Babreyn*, 3. Baskı, Tahran 1416/1995.
- et-Tûsî, Şeyhu't-Tâife Ebî Ca'fer Muhammed b. el-Hasan (460/1967), *et-Tibyânu fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, trz.
- et-Tûsî, Şeyhu't-Tâife Ebî Ca'fer Muhammed b. el-Hasan (460/1967), *el-Fibrîst*, Beyrut 1983.
- el-Vâkîdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden

- Johannes, I-III, Beyrut 1966.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Târibu'l-Ya'kûbî*, Beyrut trz.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şehâbeddin b. Abdillâh (626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, I-IV, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, trz.
- Yasimi, Reşîd, (1896-1951), *Tarib-i Milel ve Nihal*, Tahran 1315/1936.
- ez-Zebîdî, Muhammed el-Murtaza el-Hüseynî, *Tacü'l-Arus min Cevâbirî'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicazi, Küveyt 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer (538/1144), *el-Keşşâf an Hakâikî't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekavil fî Vücûbi't-Te'vil*, I-IV, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1983.
- ez-Ziriklî, Hayreddin, (1396/1976), *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut trz.